

**ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

ЯЦУН ОЛЕКСАНДР СЕРГІЙОВИЧ

УДК: 343.224.1 (477)

**ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ПОКАРАННЯ
НЕПОВНОЛІТНІХ**

Спеціальність 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія;
кримінально-виконавче право

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Львів
2009

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті права імені Володимира Сташиса Класичного приватного університету.

Науковий керівник: доктор юридичних наук, доцент,
Заслужений юрист України
Хавронюк Микола Іванович,
Верховний Суд України,
заступник керівника апарату –
начальник правового управління.

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
Дудоров Олександр Олексійович,
Луганський державний університет
внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка,
професор кафедри кримінального права;

кандидат юридичних наук, доцент
Бурдін Володимир Миколайович,
Львівський національний університет
імені Івана Франка,
заступник декана юридичного факультету.

Захист відбудеться « 12 » червня 2009 року о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.725.02 у Львівському державному університеті внутрішніх справ за адресою: 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Львівського державного університету внутрішніх справ за адресою: 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Автореферат розісланий « 8 » травня 2009 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

І.В. Красницький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Історично одними з найважливіших та найскладніших у кримінально-правовій доктрині були і залишаються проблеми покарання, зокрема його сутність, зміст, мета, функції, система, особливості окремих видів покарань, особливості призначення покарання тощо. Повною мірою це стосується і питань покарання неповнолітніх. Науково обґрунтоване розв'язання ключових теоретичних питань покарання є необхідною умовою правильного застосування положень КК України на практиці, в першу чергу – при призначенні покарання. Неправильне призначення покарання, у тому числі неповнолітнім, може звести нанівець усі зусилля органів досудового слідства і суду з кваліфікації скоєного злочину, дискредитувати систему правосуддя в цілому.

Чинний КК України, на відміну від КК УРСР 1960 р., містить розділ XV Загальної частини, спеціально присвячений питанням кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх, що загалом можна вважати прогресивним кроком на шляху розвитку вітчизняного кримінального законодавства. Водночас не всі положення цього розділу є достатньо науково обґрунтованими, деякі з них неоднозначно тлумачаться на практиці, зокрема в частині їхнього узгодження із загальними положеннями КК України щодо кримінального покарання. Практика показує, що суди часто припускаються помилок при призначенні покарання неповнолітнім, ігнорують або неправильно розуміють вимоги закону, нерідко призначаючи цій категорії осіб несправедливі покарання, що свідчить як про недостатній професійний рівень суддів, так і – значною мірою – про недосконалість окремих норм чинного кримінального законодавства.

Різні аспекти проблематики покарання в кримінальному праві розглядали такі українські та зарубіжні вчені, як А.А. Ашин, Л.В. Багрій-Шахматов, М.І. Бажанов, І.М. Гальперін, В.К. Грищук, Т.А. Денисова, О.О. Дудоров, І.І. Карпець, Л.Л. Кругліков, П.С. Матишевський, В.О. Навроцький, Г.П. Новосьолов, Б.С. Никифоров, О.М. Скрябін, В.Д. Соловійов, С.А. Тарарухін, А.П. Тузов, В.І. Тютюгін, С.Д. Шапченко, О.М. Фролова, М.Д. Шаргородський, М.І. Хавронюк, С.С. Яценко та інші. У роботах цих та інших науковців аналізуються різні аспекти кримінального покарання (зокрема і його призначення неповнолітнім). З найновіших українських досліджень проблем покарання можна назвати дисертації В.М. Бурдіна, Т.О. Гончар, В.В. Полтавець, Т.В. Сахарук, Т.І. Іванюк, В.П. Козирєвої, Н.В. Марченко та інших. Але багато аспектів проблеми призначення покарання неповнолітнім ще залишаються недостатньо вивченими або ж мають дискусійний характер. Таким чином, як існуючий стан теоретичного аналізу зазначених проблем в науці, так і стан вітчизняного кримінального законодавства не сприяють правильному призначенню покарання неповнолітнім.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації відповідає напрямкам Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007–2009 рр. (затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2006 р. № 1767), «Кримінальна юстиція України: актуальні проблеми розвитку» (2006–2008 роки, № державної реєстрації РК 0106V004753), а також плану науково-дослідної роботи кафедри кримінального права Класичного приватного університету.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертації є дослідження ключових проблем призначення покарання неповнолітнім за кримінальним правом України. Для досягнення цієї мети поставлено такі завдання:

– простежити розвиток законодавства України в частині особливостей кримінального покарання неповнолітніх;

– дослідити зміст міжнародно-правових документів щодо покарання неповнолітніх, а також особливості кримінального покарання неповнолітніх за законодавством іноземних держав;

– визначити психолого-юридичні особливості кримінального покарання неповнолітніх;

– проаналізувати особливості існуючої в Україні системи покарань, що застосовуються до неповнолітніх;

– з'ясувати специфіку врахування особи неповнолітнього при призначенні покарання та врахування обставин, які пом'якшують та обтяжують покарання неповнолітніх;

– охарактеризувати особливості призначення неповнолітнім покарання за незакінчені злочини та за злочини, вчинені у співучасті;

– виявити специфіку призначення неповнолітнім більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, а також особливості призначення неповнолітнім покарання за сукупністю злочинів та за сукупністю вироків.

Об'єктом дослідження є проблеми кримінального покарання.

Предмет дослідження – особливості кримінального покарання неповнолітніх.

Методологією дослідження є сукупність загальнонаукових і спеціально-наукових методів пізнання, які забезпечили об'єктивний аналіз досліджуваного предмета. Основними з цих методів є такі: діалектичний метод – використаний як ключовий при дослідженні всього комплексу проблем покарання неповнолітніх з позиції розвитку; догматичний – застосований при аналізі тексту КК України і текстів кримінальних кодексів іноземних держав та тлумаченні окремих їх норм; історико-правовий і порівняльно-правовий методи – використані при дослідженні генези інституту покарання неповнолітніх, а також порівнянні законодавства України та іноземних держав у частині покарання неповнолітніх; метод системного аналізу та структурно-функціональний метод – використані при аналізі інституту покарання неповнолітніх у системі суміжних кримінально-правових інститутів; конкретно-соціологічні методи – вжиті при узагальненні матеріалів вивчених кримінальних справ та опитуванні респондентів.

Емпіричну базу дисертації становлять проаналізовані матеріали 140 кримінальних справ про злочини неповнолітніх, що розглядалися судами м. Запоріжжя та Запорізької області, матеріали опублікованої судової практики, статистичні дані, а також результати анкетування суддів, прокурорів, слідчих ОВС, працівників установ для неповнолітніх, засуджених (усього 200 респондентів).

Наукова новизна роботи визначається тим фактом, що дисертація є першим в українській кримінально-правовій науці спеціальним дослідженням комплексу проблем покарання неповнолітніх. Найбільш важливими науковими положеннями і висновками дисертації є такі:

вперше:

– обґрунтована пропозиція на основі використання досвіду окремих держав Європи закріпити в КК України норму, яка надавала б можливість суду – з урахуванням обставин справи та особи винного – застосовувати передбачені кримінальним законодавством особливості покарання неповнолітніх і щодо молоді віком до 21 року;

– обґрунтовано положення про те, що, виходячи з принципу гуманізму, при призначенні покарання неповнолітньому повинні враховуватися всі позитивні дані, що характеризують особу неповнолітнього (сумлінне ставлення до навчання та/або роботи, стосунки з батьками і друзями тощо), а серед негативних – лише ті, що прямо пов'язані із вчиненням злочином;

– запропонована низка змін до КК України, спрямованих на вдосконалення кримінального законодавства в частині призначення покарання неповнолітнім;

отримали подальший розвиток:

– аргументи на користь позиції про те, що вітчизняне кримінальне законодавство в частині покарання неповнолітніх не повною мірою враховує положення відповідних міжнародно-правових договорів, згода на обов'язковість яких надана Україною. Існуючий в КК України перелік покарань, які можуть бути застосовані до неповнолітніх, є обмеженим і не дозволяє достатньою мірою врахувати психологічні й соціальні особливості неповнолітніх та індивідуалізувати покарання для них. З урахуванням змісту таких міжнародних документів та загальних особливостей підходів зарубіжних держав до покарання неповнолітніх, ключовими напрямками вдосконалення чинного кримінального законодавства в цій частині повинно бути розширення переліку покарань, виправно-освітніх заходів впливу на неповнолітніх, уточнення строків та умов призначення деяких покарань тощо;

– положення про те, що примусові заходи виховного характеру мають певні переваги перед покаранням, оскільки спрямовані на досягнення цілей запобігання злочинам, виправлення та ресоціалізацію неповнолітніх, як правило, без ізоляції останніх від суспільства. Визначено напрямки вдосконалення ст. 104 КК України: розширення обов'язків, які покладаються на звільненого від покарання неповнолітнього, за рахунок введення, зокрема,

відвідування різних освітніх заходів і спеціалізованих програм, встановлення для неповнолітніх своєї «комендантської години», відшкодування заподіяних збитків тощо. Запропоновано також законодавчо виключити можливість повторного звільнення неповнолітнього від покарання за ст. 104 КК України, якщо протягом іспитового строку він вчинив новий умисний злочин;

– положення про те, що штраф і громадські роботи повинні ширше застосовуватися у випадку вчинення неповнолітніми багатьох злочинів невеликої тяжкості, переважно корисливих та деяких інших (наприклад, хуліганства). У зв'язку з цим потребують змін санкції статей Особливої частини КК України в частині розширення можливостей для застосування альтернативних видів покарань;

– аргументи проти перетворення переліку обставин, які обтяжують покарання, на відкритий для того, аби суд міг на власний розсуд врахувати як обтяжувальні інші обставини. Обґрунтована також невинуватість пропозиції зробити закритим перелік обставин, які пом'якшують покарання;

удосконалено:

– обґрунтування необхідності декриміналізувати готування до злочинів середньої тяжкості для неповнолітніх, враховуючи незначний ступінь суспільної небезпеки підготовчих дій;

– підходи щодо застосування до неповнолітніх окремих видів покарань. Уточнено аргументи на користь того, що арешт є своєю «шоковою терапією» і в багатьох випадках його призначення є виправданим при вчиненні неповнолітніми деяких злочинів невеликої тяжкості. Наведено аргументи проти пропозиції зменшити мінімальний вік застосування арешту з 16 до 14 років.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що окремі положення дисертації впроваджені: у проекті Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо покарання неповнолітніх)», розробленого за участю автора (Акт № 19/14-615 від 9 липня 2008 р.); у проекті змін до Постанови Пленуму Верховного Суду України (Довідка № 342/0/21-98 від 16 липня 2008 р.), а також можуть бути використані у навчальному процесі, для подальшого розвитку науки кримінального права, правильного застосування положень КК України.

Особистий внесок здобувача. Викладені у дисертації положення, які складають її наукову новизну, розроблені автором особисто.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження оприлюднені на трьох науково-практичних конференціях: «Механізм правового регулювання у правоохоронній діяльності в умовах формування громадянського суспільства (осінні юридичні читання)» (Львів, жовтень 2006 р.); «Ювенальна політика та ювенальна юстиція в сучасній державі» (Київ, 21–22 вересня 2007 р.); «Теорія та методологія порівняльного правознавства у кримінально-правовій сфері. Четверті юридичні читання» (Одеса, 23 грудня 2008 р.).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження знайшли відображення в трьох статтях, надрукованих у фахових юридичних виданнях, затверджених ВАК України.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що включають дванадцять підрозділів, висновків, чотирьох додатків та списку використаних джерел (400 найменувань). Повний обсяг рукопису дисертації становить 246 с., з яких основний текст – 201 с., додатки – 11 с., список використаних джерел – 34 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, темами, мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження, показано наукову новизну, практичне значення одержаних результатів та їх апробацію, надано іншу інформацію загального характеру про дисертацію.

Розділ 1. «Загальні засади дослідження проблем особливостей кримінального покарання неповнолітніх» – складається з чотирьох підрозділів.

Підрозділ 1.1. «Розвиток законодавства України про особливості кримінального покарання неповнолітніх» присвячено розгляду особливостей правової регламентації покарання неповнолітніх в актах кримінального законодавства, які діяли на території сучасної України, починаючи з Київської Русі. Дослідження історії розвитку кримінального законодавства щодо покарання неповнолітніх дозволило виділити його періоди, кожен з яких має свої правові особливості. Положення щодо особливостей кримінального покарання неповнолітніх законодавчо закріплюються лише за часів Російської імперії у XIX ст., зокрема в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 р. Загальний зміст норм цього та деяких інших актів зводився, переважно, до положень про заміну загальних видів покарань, передбачених для повнолітніх, більш м'яким, залежно від віку неповнолітнього. КК 1927 р. закріплював обов'язкове пом'якшення у різних пропорціях покарання для неповнолітніх від 14 до 16 та від 16 до 18 років. У КК УРСР 1960 р. не було спеціального розділу щодо особливостей кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх, і лише в окремих його статтях йшлося про незастосування до неповнолітніх деяких покарань.

У **підрозділі 1.2. «Акти міжнародного законодавства щодо особливостей кримінального покарання неповнолітніх»** проаналізовано зміст ключових міжнародно-правових документів з питань покарання неповнолітніх, ухвалених у межах ООН. Загальні положення міжнародних актів зводяться до необхідності особливого підходу до покарання неповнолітніх з урахуванням їхніх психологічних особливостей. У них підкреслено необхідність закріплення в законодавстві широкого переліку різноманітних

заходів впливу на неповнолітніх, зокрема різних форм нагляду, пробації, домашнього арешту, роботи на користь громади, компенсації і реституції, передачі на виховання тощо; позбавлення волі має бути для неповнолітніх видом покарання, яке може бути застосоване в крайніх випадках, переважно при вчиненні тяжких насильницьких злочинів проти особи.

У підрозділі 1.3. «Особливості кримінального покарання неповнолітніх (компаративний аспект)» спочатку проаналізовано розвиток системи покарання неповнолітніх у європейських державах. Підкреслено, що першою в історії європейського кримінального права теорією, яка передбачала юридичний захист неповнолітніх, що вчинили злочини, була концепція кримінальної безвідповідальності. У XVIII–XIX ст. в країнах Західної Європи виник ще один своєрідний кримінально-правовий принцип щодо неповнолітніх – принцип розуміння, згідно з яким суд у конкретному випадку повинен зробити висновок про те, чи розуміли неповнолітні зміст та значення своїх дій.

Далі розглянуто ключові особливості регламентації кримінального покарання неповнолітніх – специфіка видів покарань, їхні строки, врахування особи неповнолітнього при його призначенні тощо – у провідних європейських державах, які належать до континентальної правової сім'ї та деяких держав СНД. Спільною в кримінальному законодавстві цих держав є наявність, як правило, доволі широкого переліку покарань для неповнолітніх, які поєднуються із заходами безпеки та іншими кримінально-правовими заходами.

У підрозділі 1.4. «Психолого-юридичний аспект кримінального покарання неповнолітніх» проаналізовано психологічні питання, пов'язані з покаранням неповнолітніх. Наголошено, що за психофізіологічними та соціально-психологічними особливостями цих неповнолітніх доцільно поділити на дві вікові категорії: підлітковий вік (з 11 до 14–15 років) та юнацький (з 14–15 до 18 років), кожному з яких притаманні певні особливості, що відокремлюють їх один від одного та від дорослих. При цьому найбільш психологічно складним і криміногенно небезпечним є кризовий період у віці 12–16 років. Визначено чинники, які заважають повноцінній соціалізації підлітків та юнаків: остаточна несформованість психіки, імпульсивність, емоційність, підвищений конформізм, надмірний вплив оточення, неадекватні реакції на зовнішні обставини та дії інших людей тощо. Зазначені фактори зумовлюють диференційований підхід законодавця до кримінального покарання цієї категорії осіб. Особливий підхід до покарання неповнолітніх ґрунтується на врахуванні цілої низки біологічних та психологічних особливостей осіб цього періоду життя, які загалом звужують можливості неповнолітніх адекватно усвідомлювати кримінально-правовий зміст своїх вчинків та їх наслідків.

Розділ 2. «Особливості покарань, що застосовуються до неповнолітніх згідно із законодавством України» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 2.1. «Система покарань, що застосовуються до неповнолітніх, та їхня відмінність від загальної системи покарань і від системи

примусових заходів виховного характеру» розглянуто систему покарань для неповнолітніх (ст. 98 КК України), яка є похідною від загальної системи покарань і включає п'ять основних та два додаткових види покарання. Альтернативою покаранню для неповнолітніх є застосування до них примусових заходів виховного характеру, що за своєю юридичною сутністю є різновидом заходів безпеки, які існують у кримінальному законодавстві багатьох іноземних держав. Каральний елемент примусових заходів виховного характеру є в цілому меншим, ніж у покарання, а їхній зміст має переважно виховну спрямованість. На практиці суди досить рідко застосовують до неповнолітніх такі заходи (у більшості випадків призначається малоефективна передача під нагляд батьків).

У підрозділі 2.2. «Характеристика основних і додаткових покарань, що застосовуються до неповнолітніх» проаналізовано зміст та особливості застосування до неповнолітніх покарань, передбачених ст. 98 КК України.

Доведено, що штраф як основний вид покарання неповнолітніх, з огляду на відсутність в більшості з них самотійного майна або прибутків, застосовується вкрай рідко. Проте, враховуючи достатню ефективність штрафу та виходячи з принципу економії кримінальної репресії, застосування цього покарання до неповнолітніх (особливо у віці 16–18 років) повинне розширюватися у випадках їх засудження за вчинення багатьох злочинів невеликої тяжкості, переважно корисливих та хуліганства. Ефективною альтернативою позбавленню волі для неповнолітніх, про що свідчить досвід багатьох західних держав, виступають громадські роботи. У цілому альтернативні позбавленню волі покарання в Україні застосовуються досить рідко, у першу чергу, – через недосконалість конструкцій відповідних норм, які звужують коло неповнолітніх низкою умов (насамперед, вік).

Підрозділ 2.3. «Перспективи розвитку системи покарань, що застосовуються до неповнолітніх» присвячено розгляду проблемних питань і тенденцій застосування основних видів покарань до неповнолітніх. Підкреслено необхідність розширення переліку покарань для неповнолітніх за рахунок, зокрема, і обмеження волі. Враховуючи численні негативи тривалого позбавлення волі та особливу вразливість психіки підлітків віком до 16 років наголошено на потребі обмежити максимальний термін позбавлення волі для цієї категорії неповнолітніх десятьма роками. З метою послідовної реалізації принципу диференціації кримінальної відповідальності щодо неповнолітніх запропоновано запровадження, окрім «звичайного» арешту, ще двох додаткових видів арешту, – домашнього та юнацького, які б могли призначатися з 14 років. «Звичайний» арешт повинен бути найсуворішим серед них і має призначатися у випадках, коли, згідно з обставинами справи (тяжкість вчиненого злочину та дані про особу злочинця), призначення домашнього або юнацького арешту є недоцільним. Домашній арешт доцільно застосовувати лише щодо неповнолітнього, який має благополучну сім'ю і сприятливе оточення, що здатне забезпечити

виправлення такого делінквента. Батьки мають забезпечувати належний контроль за поведінкою підлітка, а у випадку порушення умов цього покарання, воно може бути замінене на більш суворе. Юнацький арешт має відбуватися у спеціальних установах для неповнолітніх, а в процесі його відбування з неповнолітнім має проводитися виховна робота психологом (педагогом), він може залучатися до спеціальних освітніх програм, неважкої праці тощо.

Розділ 3. «Особливості призначення покарання неповнолітнім згідно з кримінальним законодавством України» складається з п'яти підрозділів.

У підрозділі 3.1. «Врахування особливостей особи неповнолітнього при призначенні покарання» підкреслено, що особливу увагу при призначенні покарання неповнолітньому необхідно приділяти умовам його життя, стосункам у родині, з найближчим оточенням, оцінити можливий вплив покарання на виправлення неповнолітнього і його подальшу соціальну адаптацію. Важливе значення при призначенні неповнолітньому покарання має врахування рівня його розвитку, зокрема, стану розумової діяльності, запасу знань, параметрів емоційно-вольової сфери тощо. Слід також з'ясувати питання про системність, закономірність або ж одноактність, випадковість його злочинної поведінки. Наголошено на тому, що в складних випадках, зокрема при підозрі про відставання підлітка у розумовому розвитку, для адекватного встановлення психологічних особливостей його особи судам слід призначати психологічну експертизу.

У підрозділі 3.2. «Особливості врахування обставин, які пом'якшують та які обтяжують покарання неповнолітньому» – розглянуто дискусію в кримінально-правовій науці з проблеми сутності й змісту обставин, які пом'якшують та які обтяжують покарання та їх співвідношення з особою злочинця. Піддано критиці висловлені в літературі пропозиції зробити перелік обставин, які обтяжують покарання, відкритим або навпаки закріпити вичерпний перелік обставин, які пом'якшують покарання. У цілому при призначенні покарання неповнолітнім (на відміну від дорослих) дещо більшу роль повинні відігравати саме дані про особу, а не ступінь тяжкості вчиненого злочину та обставини, які обтяжують покарання. Характерною особливістю судової практики є той факт, що в абсолютній більшості випадків (понад 95% вивчених справ) суди у вироках не розрізняють дані про особу неповнолітнього і обставини, які обтяжують та які пом'якшують покарання, наводячи їх разом. Лише у 3,6% справ суди у вироках наводили обставини, які обтяжують покарання (повторність та вчинення злочину в стані алкогольного сп'яніння). Інші обставини, які обтяжують покарання, взагалі не траплялись. Типовим набором обставин, які пом'якшують покарання (з передбачених ст. 66 КК України), що фіксується у вироках, є: вчинення злочину неповнолітнім (90% справ); добровільне відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди (74% справ); щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину (64% справ). Найбільш поширені

обставини, які пом'якшують покарання, з числа не передбачених ст. 66 КК України, такі: визнання своєї вини (84% справ); відсутність судимості (76% справ); наявність позитивної характеристики (58% справ).

У підрозділі 3.3. «Особливості призначення неповнолітньому покарання за незакінчений злочин та за злочин, вчинений у співучасті» зазначено, що на практиці суди при призначенні покарання неповнолітнім за незакінчений злочин, як правило, не враховують особливостей відповідної стадії, причини, унаслідок яких злочин не був доведений до кінця, ступінь реалізації умислу винного тощо. Обґрунтовано декриміналізацію готування до злочинів середньої тяжкості для неповнолітніх. Найбільш суворе покарання повинне призначатися неповнолітнім виконавцям злочинів, які вчинили їх із власної ініціативи, а також організаторам злочинів. У випадку співучасті з розподілом ролей неповнолітнім пособникам та виконавцям повинне призначатися покарання ближче до нижньої межі санкції відповідної статті Особливої частини КК України. Водночас з більшості вироків незрозуміло, з яких саме міркувань неповнолітньому було призначено покарання конкретного виду та розміру.

У підрозділі 3.4. «Особливості призначення неповнолітньому більш м'якого покарання, ніж передбачено законом та звільнення від відбування покарання з випробуванням» наголошено, що на практиці призначення неповнолітньому більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, застосовується судами дуже часто. Підкреслено, що в більшості випадків (84% вивчених справ) аналіз судами даних про особу неповнолітнього є досить поверховим, обмежується позитивною характеристикою та фактом непритягнення в минулому до кримінальної відповідальності. В 11% вивчених справ суди у вироків при обґрунтуванні призначення неповнолітньому більш м'якого покарання обмежилися загальною фразою про «врахування особи підсудного».

На практиці суди невинувато часто звільняють неповнолітніх від відбування покарання з випробуванням згідно зі ст.104 КК України. Обґрунтовано потребу посилити нагляд за поведінкою таких неповнолітніх з боку кримінально-виконавчих інспекцій з метою контролю за дотриманням встановлених судом прав обмежень.

У підрозділі 3.5. «Особливості призначення неповнолітньому покарання за сукупністю злочинів і за сукупністю вироків» акцентується на такій негативній тенденції судової практики, як фактична відсутність у вироків мотивації обрання того чи іншого принципу призначення неповнолітнім покарання за сукупністю злочинів та/або вироків. При наявності сукупності вироків частина загальних положень ст. 71 КК України не діє щодо неповнолітніх з урахуванням вимог статей 98–103 КК України. Остаточне покарання неповнолітньому, призначене за сукупністю вироків, не може перевищувати максимального розміру цього покарання, передбаченого статтями 99–101 КК України. З метою подальшої диференціації кримінального законодавства України запропоновані

відповідні зміни в частині призначення покарання неповнолітнім за сукупністю злочинів і вироків.

У **висновках** підведені підсумки дослідження, вказано на доцільність подальших наукових розвідок і сформульовано пропозиції щодо удосконалення КК України в частині призначення покарання неповнолітнім. Зокрема, обґрунтовано наступне:

1. Включення до законодавства положень про особливості покарання неповнолітніх відбувається лише на відносно високому рівні його розвитку. Так, в законодавстві, що діяло на території України, такі норми вперше з'явилися лише за часів Російської імперії у ХІХ ст.

2. Квінтесенцією змісту ключових міжнародних актів є вимога про мінімізацію застосування позбавлення волі до неповнолітніх, а також розширення використання альтернативних покарань. Передбачені в багатьох зарубіжних державах особливості покарання неповнолітніх загалом зводяться до обмеження загального переліку покарань, які можуть бути застосовані до них порівняно з дорослими; скорочення термінів покарань (переважно позбавлення волі, яке розглядається як крайній захід).

3. Необґрунтованою є пропозиція зменшити мінімальний вік застосування арешту з 16 до 14 років, оскільки в такому юному віці всі негативи арешту набагато перевищують його позитиви. Слід також виключити можливість застосування цього арешту до неповнолітніх дівчат будь-якого віку.

4. Враховуючи доволі високу ефективність штрафу і громадських робіт та виходячи з принципу економії кримінально-правової репресії, ці покарання повинні ширше застосовуватися у випадку вчинення неповнолітніми злочинів невеликої тяжкості, переважно корисливих. Водночас застосування до неповнолітніх виправних робіт як своєрідного «штрафу в розстрочку» є недоцільним.

5. З метою подальшої раціоналізації кримінального законодавства, виправданої гуманізації та зменшення кримінально-правової репресії щодо неповнолітніх, а також задля підвищення ефективності правозастосовної практики пропонується внести низку змін до КК України, найбільш істотними з яких є такі:

а) викласти в новій редакції:

– ч. 1 ст. 98 КК:

«До неповнолітніх, визнаних винними у вчиненні злочину, судом можуть бути застосовані такі основні види покарань:

- 1) штраф;
- 2) громадські роботи;
- 3) домашній арешт;
- 4) юнацький арешт;
- 5) арешт;
- 6) обмеження волі;

7) позбавлення волі на певний строк»;

– ст. 100 КК:

«Стаття 100. Громадські роботи

1. Громадські роботи полягають у виконанні неповнолітнім робіт у вільний від навчання чи основної роботи час. Громадські роботи можуть бути призначені неповнолітньому у віці від 14 до 16 років на строк від тридцяти до шестидесяти годин і тривалість їх виконання не може перевищувати однієї години на день. Громадські роботи можуть бути призначені неповнолітньому від 16 до 18 років на строк від тридцяти до ста двадцяти годин і тривалість їх виконання не може перевищувати двох годин на день.

2. При призначенні покарання у вигляді громадських робіт суд має призначити обов'язкове медичне освідування неповнолітнього із складанням відповідного акту (довідки) щодо його фізичної можливості за станом здоров'я відбувати це покарання»;

– ст. 101 КК:

«Стаття 101. Арешт

Арешт полягає у триманні неповнолітнього чоловічої статі, який досяг шістнадцяти років, в умовах ізоляції в спеціально пристосованих установах на строк від тридцяти до дев'яноста днів»;

– ст. 102 КК:

«Стаття 102. Позбавлення волі на певний строк

1. Покарання у виді позбавлення волі на певний строк особам, які не досягли до вчинення злочину вісімнадцятирічного віку, може бути призначене на строк від шести місяців до десяти років, крім випадків, передбачених пунктом 7 частини третьої цієї статті. Неповнолітні, засуджені до покарання у виді позбавлення волі на певний строк, відбувають його у спеціальних виховних установах.

2. Позбавлення волі не може бути призначене неповнолітньому будь-якого віку, який вчинив злочин невеликої тяжкості, незалежно від повторності, або вперше вчинив ненасильницький злочин середньої тяжкості, а також неповнолітньому у віці до 16 років, який вчинив ненасильницький злочин середньої тяжкості, незалежно від повторності, або вперше вчинив ненасильницький тяжкий злочин.

3. Покарання у виді позбавлення волі призначається неповнолітньому з урахуванням вимог частин першої і другої цієї статті:

1) за ненасильницький злочин середньої тяжкості – на строк не більше трьох років;

2) за насильницький злочин середньої тяжкості – на строк не більше чотирьох років;

3) за ненасильницький тяжкий злочин – на строк не більше п'яти років;

4) за насильницький тяжкий злочин – на строк не більше семи років;

5) за ненасильницький особливо тяжкий злочин – на строк не більше восьми років;

б) за насильницький особливо тяжкий злочин, крім випадків, передбачених пунктом 7 частини третьої цієї статті – на строк не більше десяти років;

7) за особливо тяжкий злочин, поєднаний з умисним позбавленням життя людини: для неповнолітніх чоловічої статі у віці від 16 до 18 років – на строк не більше п'ятнадцяти років; для неповнолітніх чоловічої статі у віці від 14 до 16 років, а також неповнолітніх жіночої статі — на строк не більше десяти років.

4. При призначенні покарання неповнолітньому за сукупністю злочинів та/або вироків остаточно покарання у вигляді позбавлення волі не може перевищувати: для неповнолітніх чоловічої статі у віці від 16 до 18 років, які вчинили особливо тяжкі злочини, пов'язані із умисним позбавленням життя людини – п'ятнадцять років; для неповнолітніх чоловічої статі у віці від 14 до 16 років, а також неповнолітніх жіночої статі, які вчинили особливо тяжкі злочини, пов'язані із умисним позбавленням життя людини – десять років.

Примітка: під ненасильницьким злочином в сенсі цієї статті слід розуміти злочин, вчинений без застосування фізичного насильства (включаючи побої, удари і тілесні ушкодження будь-якого ступеня тяжкості) та без погрози застосування будь-якого фізичного насильства»;

– ст. 103 КК:

«Стаття 103. Призначення покарання неповнолітньому

1. При призначенні покарання неповнолітньому суд, крім обставин, передбачених у статтях 65–67 цього Кодексу, враховує умови його життя та виховання, вплив дорослих, рівень розвитку та інші особливості особи неповнолітнього. При призначенні покарання неповнолітньому суд може враховувати лише ті негативні дані про його особу, які безпосередньо пов'язані із вчиненим злочином з обов'язковим наведенням у вирок доказів, які свідчать про наявність такого зв'язку цих рис особи із вчиненим злочином.

2. За вчинення готування до злочину строк або розмір покарання неповнолітньому не може перевищувати однієї третини максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини цього Кодексу.

3. Покарання неповнолітнім, які були пособниками або підбурювачами, не може перевищувати двох третин максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини цього Кодексу.

4. Суд має право, залежно від характеру вчиненого неповнолітнім злочину та його особи, не визнати будь-яку із зазначених у частині першій статті 67 цього Кодексу обставин, за винятком обставини, зазначеної у пункті 10 такою, що обтяжує покарання, навівши мотиви свого рішення у вироку»;

б) доповнити КК такими статтями:

«Стаття 101¹. Домашній арешт

Домашній арешт полягає у знаходженні неповнолітнього, який досяг 14 років, вдома під наглядом батьків, які здатні забезпечити належний контроль за його поведінкою. Строк домашнього арешту складає від одного до трьох місяців. Порядок відбування домашнього арешту визначається спеціальним законом»;

«Стаття 101². Юнацький арешт

Юнацький арешт полягає у триманні неповнолітнього, який досяг 14 років, в умовах напівсвободи в спеціально пристосованих установах на строк від 5 до 30 днів з обов'язковим залученням до посиленої праці та навчання. Порядок відбування юнацького арешту визначається спеціальним законом»;

«Стаття 101³. Обмеження волі

Обмеження волі може бути призначене неповнолітньому, який досяг 16 років, на строк від шести місяців до трьох років»;

«Стаття 103¹. Призначення неповнолітнім покарання за сукупністю злочинів

1. При сукупності злочинів суд, призначивши неповнолітньому покарання (основне і додаткове) за кожний злочин окремо, визначає остаточне покарання шляхом поглинення менш суворого покарання більш суворим або шляхом часткового складання призначених покарань.

2. При складанні покарань остаточне покарання неповнолітньому за сукупністю злочинів визначається в межах, встановлених санкцією статті Особливої частини цього Кодексу, яка передбачає більш суворе покарання, з урахуванням вимог частин 3 та 4 статті 102 цього Кодексу.

3. До основного покарання, призначеного неповнолітньому за сукупністю злочинів, можуть бути приєднані додаткові покарання у вигляді штрафу та позбавлення права обіймати пені посади або займатися певною діяльністю, призначені судом за злочини, у вчиненні яких неповнолітнього було визнано винним.

4. За правилами, передбаченими в частинах першій-третьій цієї статті, призначається покарання, якщо після постановлення вироку в справі буде встановлено, що засуджений винен ще і в іншому злочині, вчиненому ним до постановлення попереднього вироку. У цьому випадку в строк покарання, остаточного призначеного за сукупністю злочинів, зараховується покарання, відбуте повністю або частково за попереднім вироком, за правилами, передбаченими у статті 72 цього Кодексу»;

«Стаття 103². Призначення неповнолітнім покарання за сукупністю вироків

1. Якщо засуджений неповнолітній після постановлення вироку, але до повного відбуття покарання вчинив новий злочин, суд до покарання, призначеного за новим вироком, повністю або частково приєднує невідбуту частину покарання за попереднім вироком.

2. При складанні покарань за сукупністю вироків загальний строк покарання не може перевищувати максимального строку, встановленого для

даного виду покарання в Загальній частині цього Кодексу з урахуванням вимог частини третьої статті 102 цього Кодексу.

3. Призначене хоча б за одним із вироків додаткове покарання або невідбута його частина за попереднім вироком підлягає приєднанню до основного покарання, остаточно призначеного за сукупністю вироків.

4. Остаточне покарання за сукупністю вироків має бути більшим від покарання, призначеного за новий злочин, а також від невідбутої частини покарання за попереднім вироком, окрім випадку, коли покарання за попереднім або новим вироком становить максимум покарання, визначений у частині другій статті 103 цього Кодексу.

5. Якщо засуджений після винесення вироку, але до повного відбуття покарання вчинив два або більше злочинів, суд призначає покарання за ці нові злочини за правилами, передбаченими у статті 70 цього Кодексу, а потім до остаточного покарання, призначеного за сукупністю злочинів, повністю чи частково приєднує невідбуту частину покарання за попереднім вироком у межах, встановлених у частині другій цієї статті»;

«Стаття 108¹. Застосування норм розділу XV «Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх» щодо молоді

З урахуванням обставин справи та особи винного суд може застосувати норми, передбачені розділом XV Загальної частини КК України, щодо молоді у віці від 18 до 21 року».

6. З метою підвищення якості правозастосування в частині призначення судами покарання неповнолітнім та усунення помилок і недоліків запропоновано внести низку змін до Постанови Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 р. № 5 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх».

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Яцун О. Застосування до неповнолітніх позбавлення волі. Ефективність цієї міри покарання / О.С. Яцун // Вісник прокуратури. – 2003. – № 12. – С. 106–108.

2. Яцун О. Особливості врахування особи неповнолітнього при призначенні покарання / О.С. Яцун // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 11. – С. 20–24.

3. Яцун О. Особливості кримінального покарання неповнолітніх за законодавством зарубіжних країн / О.С. Яцун // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 12. – С. 165–169.

4. Яцун О.С. Історія радянського кримінального законодавства щодо покарання неповнолітніх // Механізм правового регулювання у правоохорон-

ній діяльності в умовах формування громадянського суспільства (осінні юридичні читання). Тези доповідей та повідомлень. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2006. – С. 187–189.

5. Яцун О.С. Особливості застосування покарання у вигляді арешту до неповнолітніх // Ювенальна політика та ювенальна юстиція в сучасній державі: матеріали міжнародної конференції (21–22 вересня 2007 р.) / За заг. ред. проф. Ю.М. Оборотова; Одеська національна юридична академія. – Одеса: Фенікс, 2007. – С. 381–385.

6. Яцун О.С. Окремі аспекти регламентації покарання неповнолітніх за кримінальним законодавством європейських держав: порівняльний аналіз // Теорія та методологія порівняльного правознавства у кримінально-правовій сфері. Четверті юридичні читання: матеріали міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів, присвяченої 10-річчю економіко-правового факультету, (23 травня 2008 р.) / Укл.: Є.Л. Стрельцов, І.С. Доброход; За заг. ред. Є.Л. Стрельцова. – Одеса: Астропринт, 2008. – С. 269–272.

АНОТАЦІЯ

Яцун О.С. Особливості кримінального покарання неповнолітніх. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право. – Львівський державний університет внутрішніх справ. – Львів, 2009.

У дисертації розглядається комплекс теоретичних і практичних проблем призначення покарання неповнолітнім у кримінальному праві України. Аналізується історія розвитку норм стосовно покарання неповнолітніх, що діяли на території України, акти міжнародного законодавства, а також сучасне кримінальне законодавство іноземних держав у цій частині. Докладно характеризується юридичний зміст та практика застосування основних і додаткових покарань для неповнолітніх, що передбачені українським кримінальним законодавством. Звертається увага на тенденцію українських судів призначати неповнолітнім в основному позбавлення волі (зі звільненням від відбування цього покарання) та ігнорування альтернативних покарань, ефективність яких є значно вищою (громадські роботи, штраф). Перспективним є розширення застосування до неповнолітніх, які вчинили злочини невеликої тяжкості, примусових заходів виховного характеру.

Окрім того, в дисертації аналізуються особливості призначення покарання неповнолітнім згідно з кримінальним законодавством України, зокрема, специфіка врахування особи, обставин, які пом'якшують та які

обтяжують покарання, призначення покарання за незакінчений злочин та за злочин, вчинений у співучасті, призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, та призначення покарання за сукупністю злочинів і за сукупністю вироків.

Внесено пропозиції, спрямовані на вдосконалення чинного кримінального законодавства в частині призначення покарання неповнолітнім та підвищення ефективності правозастосовної практики.

Ключові слова: кримінальне право, кримінальне покарання, примусові заходи виховного характеру, неповнолітні, призначення покарання, особа злочинця.

АННОТАЦІЯ

Яцун А.С. Особенности уголовного наказания несовершеннолетних. –
Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.08 – уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право. – Львовский государственный университет внутренних дел. – Львов, 2009.

Диссертация посвящена теоретическим и практическим проблемам назначения наказания несовершеннолетним в соответствии с уголовным законодательством Украины. Анализируется история развития уголовного законодательства о наказании несовершеннолетних, ключевые международно-правовые документы ООН, Совета Европы и ЕС, содержащие нормы о наказании несовершеннолетних. Акцентируется на неполном соответствии норм УК Украины ключевым международно-правовым и европейским актам по вопросам наказания несовершеннолетних. Уделяется внимание индивидуально- и социально-психологическим аспектам личности несовершеннолетних и их влиянию для назначения наказания. Проведен сравнительно-правовой анализ особенностей назначения наказания несовершеннолетним в уголовном законодательстве государств Европы и стран СНГ.

Детально характеризуется юридическое содержание и практика применения основных и дополнительных наказаний для несовершеннолетних, предусмотренных украинским уголовным законодательством: штраф, исправительные работы, общественные работы, арест и лишение свободы. Подчеркивается тенденция судебной практики Украины относительно приоритетности назначения несовершеннолетним наказания в виде лишения свободы с испытанием при явном игнорировании альтернативных наказаний. Недостатками системы наказаний для несовершеннолетних в Украине является ее ограниченность и отсутствие в ней специальных наказаний, предназначенных именно для этой категории

лиц. Учитывая достаточную эффективность штрафа и общественных работ, эти наказания должны шире применяться в случае совершения несовершеннолетними преступлений небольшой тяжести.

Анализируются особенности учета смягчающих и отягчающих наказание обстоятельств при его назначении несовершеннолетним. Делается вывод о том, что при назначении наказания несовершеннолетним должны учитываться все позитивные данные, характеризующие их личность, а среди негативных – только те, которые непосредственно связаны с совершенным преступлением. Подчеркивается, что при назначении наказания за неоконченное преступление и за преступление, совершенное в соучастии, суды, как правило, не учитывают особенностей соответствующей стадии, причины, вследствие которых преступление не было доведено до конца, а также конкретную роль, функции и степень интенсивности участия несовершеннолетнего в совершении преступления. Внимание акцентируется на весьма частом (почти 70% изученных уголовных дел) назначении несовершеннолетним более мягкого наказания, чем предусмотрено законом.

Вносятся предложения, направленные на совершенствование действующего уголовного законодательства в части назначения наказания несовершеннолетним и повышения эффективности правоприменительной практики.

Ключевые слова: уголовное право, уголовное наказание, принудительные меры воспитательного характера, несовершеннолетние, назначение наказания, личность преступника.

ANNOTATION

Yatsun O.S. The peculiarities of criminal punishment imposition to juveniles. – Manuscript.

Thesis for the scientific degree of Candidate of Law in speciality 12.00.08. – Criminal Law and Criminology; Criminal and Executive Law. – Lviv State University of Internal Affairs. - Lviv, 2009.

In the thesis the package of theoretical and practical issues of imposition of punishment to juveniles according to the criminal law of Ukraine has been submitted for all-round consideration. The history of legal regulations development of juvenile punishment valid on the territory of Ukraine, the documents of foreign legislation and the contemporary foreign countries legislation have been analyzed. The criminal content and practice of imposition of the main and supplementary kinds of punishment to juveniles, specified by the Ukrainian criminal legislation, have been thoroughly characterized. Special attention has been made to the tendency of Ukrainian courts of law to impose generally imprisonment to juveniles (with discharge from one's sentence serving) and to ignore the alternative kinds of

punishment the effectiveness of which are higher (community work, fine). It has been stressed that increased application of coercive activities of educational character to juveniles that committed crimes of minor gravity is considered to be perspective.

Besides, in the thesis it has been done the analysis of the peculiarities of punishment imposition to juveniles in accordance with the Ukrainian legislation especially the specific features of consideration of criminal personality, circumstances that mitigate or aggravate a punishment; imposition of punishment for unpremeditated crimes and the ones committed in complicity; imposition of lenient punishment than specified in the article and imposition of punishment on the strength of all the crimes and all the verdicts.

The proposals oriented to improvement of criminal legislation currently in law concerning the part of imposition of punishment to juveniles and to raising the effectiveness of law application practice have been submitted.

Key words: criminal law, criminal punishment, coercive activities of educational character, juveniles, imposition of punishment, criminal personality.

Підписано до друку 05.05.2009 р.
Формат 60x90/16. Папір офсетний. Зам. № 62-09
Умовн. друк. арк. 0,9. Наклад 100 прим.
Львівський державний університет внутрішніх справ
79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

